

התשובה בר"ן

צוריאל מאיר

היבט היסטורי

רבינו ניסים¹, חי לפני כשבע מאות שנה, בספרד, בערים גירונדי וברצלונה. בכמאה עד שלוש מאות שנה מאוחר מראשונים אחרים המוזכרים בקובץ זה, כגון: רמב"ם, רבינו בחיי ורבי יהודה הלוי. הוא פותח דור מחודש מעט בהגות הראשונים, דבר המתבטא גם במבט שלו על התשובה.

א. תפיסת העולם העומדת ביסוד התשובה

ישנם כמה תובנות אמוניות שמתוכם הר"ן בא לבחון את עולמה של התשובה, ונראה כי הן מרכזיות מאוד בהשקפת עולמו הכוללת:

* השיעור נלקח בעיקר מהדרשות הששית והתשיעית. למעט שני ציטטות כל הציטטות הינם מהדרוש השישי, אלא אם כן צוין אחרת.
¹ להלן - הר"ן.

א.1. המציאות והתשובה הן על יסוד החסד

המציאות [הזה] כלו חסד פשוט, כמו שאמר הכתוב. עולם חסד יבנה, כי לא קדם לנו דבר ראוי שנקבל עליו גמול. ומן הטובות הגדולות שהטיב הש"י לנו והחסדים העצומים הוא, ששיער המצות בענין שתושג עשייתם בנקלה ולא יבאו לטורח, ובפרט נתבאר זה בענין התשובה.

לפני שנברא העולם, לא היה ראוי שנקבל גמול, ובכל זאת הקב"ה ברא את העולם על יסוד החסד האלוקי - "עולם חסד יבנה"². אחד הדברים שקיבלנו מהבורא אלו המצוות, שאליבא דהר"ן, הן קלות מאוד, ודווקא בגלל קלותם הקב"ה הרבה בנתינתן "לפיכך הרבה להם תורה מצוות"³. החסד האלוקי מתבטא בריבוי המצוות. בקלותה של מצות התשובה מתבטאת מגמה זו כמו שיבאר הר"ן בהמשך.

נרחיב ונאמר שהפירוש של התשובה כחסד מאת הבורא, הינו לא רק במובן שלא היה ראוי שנקבל אותה. אלא הכוונה היא שהמציאות היא כל הזמן בחסד, היא חיות א-לקית שמורעפת על האדם. תפיסה זו משפיעה באופן ממשי על שני דברים: א. איך האדם חווה את הבורא בעולמו; ב. איך האדם תופס את המציאות של הטבע.

² תהילים, מזמור פט', פסוק ג'.

³ משנה, מסכת 'מכות', פרק ג', משנה טז'.

בהקשר הזה של חוויית הנוכחות של חסד הבורא בחיים, נראה שהר"ן דומה יותר לחובת הלכות משאר הראשונים שראינו, הן בנושא התשובה והן בשאר הנושאים. אחד הביטויים לכך שהתשובה היא בחסד הבורא - מתבטאת בסוגיית ההשגחה.

א.2. ההשגחה

אנו רואים בכמה מקומות שנגזרה גזרה על אומה או על אדם, וכשהיו מטיבין מעשיהם היו מבטלין הפורענות, וראינו בסוף שבת מעשים בבני אדם שהיו בני מות כפי הטבע וכפי גזרת הכוכבים. ואעפ"כ כשרון המעשים היה מבטל הכל, כי אין עניינינו תלוי במנהגו של עולם כלל, אלא בהשגחת אדון העולם בנו, שהוא כפי האמונות הטובות אשר נקבע בנפשותינו וכפי המצוות שנקיים.

למה יכול להיות שלפי הגזירה מי שהוא יכול היה למות ואף על פי כן הוא לא מת? שוב הדבר קשור לכך שאין עניינינו תלוי במנהגו של עולם כלל אלא בהשגחת אדון העולם בנו. האדם תופס באופן פשוט שהעולם הוא טבע, עולם של חוקים, "מנהגו של עולם". אבל בשביל ישראל - זה לא טבע או מנהג, אלא הכל בהשגחת אדון העולם בנו, הכל יכול להשתנות בשבילנו, הכל בעולם למעננו. זה קשור כמובן ליסוד שראינו לעיל, שהעולם הזה תשתיתו היא תמיד בחסד, העולם הזה באמת הפנימית והנסתרת שלו זה לא הדין או המציאות הקבועה אלא היכולת של המציאות ה'כביכול קבועה' להשתנות בשבילנו. זוהי הזווית של המבט הישראלי על העולם שהיא לדעת הר"ן מציאותנו הממשית היום יומית.

נמשיך ונראה שתפיסה זו משליחה ישירות על האופן שבו הר"ן רואה את סוגית הביטחון בה'.

א.3. הביטחון

ואמנם יתאמת שמי שישען עליו באמת, להיות נכנס בעובי הקורה בעבודתו ית', וכל מה שיעשה המעשה יותר רחוק מן הטבע, יודה על היותו נשען על השם יתבי' באמת.

המשמעות של הביטחון בה' - מתבטאת בכך שהאדם עושה משהו לא טבעי, הדוגמא שהר"ן מביא זו העקידה. אמנם העקידה היא לא טבעית במובן המוסרי, אך נראה מהר"ן שהביטחון בה' אמור להתגבר על כל החוקיות הטבעית של העולם הממשי, ולא רק על הטבע המוסרי.

הראייה לכך בדברי הר"ן:

ואחרי זאת אין ראוי לאדם שירך לבבו מאד ויפחד לצרה, אבל ראוי שיחזק הבטחון שיבטח בשי"ת [לבדו]. כי גם בעת הפחדים הגדולים והסכנות העצומות ראוי שיחזק האדם את לבו בבטחון השי", שאין השם יתברך מתנהג עמהם במדת הדין, אבל בדרכי טובה, והוא יודע ומשגיח לחוסים אשר גם כשיהיה השטף עובר ומתעבר לא יעשה כלה רק המקום המיוחד לה.

הביטוי לחפץ ה' בטובתנו כחסד ולא בדין, היא השגחת ה' הפרטית הנקודתית עלינו.

כאשר האדם רואה את המציאות כחסד אלוקי המשגיח עליו בתמידות, הוא חווה את הממד הניסי כעומד לפתחו בכל רגע, וכך נוצרת לאדם תחושת הביטחון בנס. מבט זה מצביעה על כך שהר"ן מבין שבאמת אפשר להתגבר על החוקיות הטבעית של המציאות, וזאת מכיוון שיש בורא רוחני שמחיה אותה כל הזמן - והוא הוא החוק הפנימי והתשתיתי שלה.

ב. הנגזרת לעולם התשובה

מתוך תפיסות העולם אותם סקרת, ניתן להגיע לנגזרות מעשיות על מהות התשובה, ועל אופני עשייתה.

1.ב תשובה ורפואה

הרופאים אינם מרפאים החולי בעצם, אבל במקרה, אך הש"י הוא הרופא האמתי המרפא בעצם. ואין פעולותיו משועבדות לכלים אשר בהם יפעל, אבל הכלים משועבדים אליו, והוא יכול להסיר כל מחלה בכל מה שירצה. ולכן אמר, אל תתמה איך יעדתיך להסיר המחלה בשמירת החקים והמשפטים, אשר נראה לך שאין ביניהם ובין הסרת החולי יחס כלל - "כי אני ה' רופאך", ואני יכול להסיר ממך כל החולי באיזו סבה שארצה.

על פי ההסתכלות של הר"ן, מימרות כגון "אני ה' רופאך", ו"גדולה תשובה שמביאה רפואת לעולם" - לא אמורות להפתיע אותו. זה לא פלא,

הרפואה עוסקת בכלים, אבל הקב"ה הוא הרופא בעצם, והוא יכול להסיר כל חולי.

ולכן צוה להם להביט אל צורת הנחש, להראות להם כי כל ענינם בידי שמים, ואינם נמסרים לדרכי הטבע ולא למקרה כלל.

עם ישראל לא נמסר אל המקרה, ולא אל דרכי הטבע, כל כולו בידי שמיים. המציאות כל הזמן יכולה להשתנות כלפינו, נחש הנחושת יכול להצייל אותנו, גם מהמחלות הלכאורה 'טבעיות' שלנו.

אבל - אנחנו בזמן הזה נשענים על מעשינו וכל תחבולותינו לסבות הקרובות - אשר כחם מעט בהצלחנו [...] אבל אשר פקח ה' עיניו, נשען עליו, ומכשיר מעשיו, ומתחרט על הרעות שעשה, ובוזה תושג רפואת הנפש והגוף, כמו שאמרו רז"ל בסוף מסכת יומא: אמר רבי חמא גדולה תשובה שמביאה רפאות לעולם שנאמר: ארפא משותם אוהבם נדבה, ואמר ליי רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן גדולה תשובה שמארכת ימיו ושנותיו של אדם, שנאמר: ובשוב רשע מרשעתו חיה יחיה.

באופן טבעי אנחנו הולכים על הסבות הקרובות - הפלסטרים. לפי הר"ן התשובה מאריכה את ימיו של אדם **כפשוטו**. וזאת כאמור מכיון שהקב"ה יכול להתערב בבריאה ולהתגבר על חוקיה, וברגע שהאדם נפתח מההזיה שהטבע הוא משהו מגובש ומוצק, הוא יכול לסמוך על הקב"ה שישנה למענו את הטבע בשעת הצורך. כאשר האדם עושה תשובה וסומך על

הקב"ה, ממילא גם רפואת הנפש גם רפואת הגוף תגיע אליו מתוך המהלך של התשובה שלו.

עד כאן ראינו את התובנות שהר"ן כתב עוד לפני שהוא ניגש אל התשובה לטפל בתהליך התשובה בפועל. תובנות היסוד הן- א. העולם מיוסד על החסד האלוקי התמידי, ב. העולם בפנימיותו הוא ניסי, ג. העולם הוא מושגח ואנו לא מושלכים להיות מונהגים על ידי חוקי הטבע.

בעכבות התובנות הללו, מובן למה התשובה יכולה להיות פעולה שורשית ויסודית שיכולה לטפל גם בדברים שמבחינתנו הם לא קשורים אליה ישירות. האדם יכול לעשות תשובה על חטאים רוחניים, ועדיין היא תפעל לתקן לו את הבעיות הפיזיות או מוסריות, ואף להאריך ממש את שנותיו. הסיבה שהתשובה יכולה לפעול פעולה כל כך שורשית היא מפני שהתשובה נוגעת בפגם היסודי שגרם לחטאים, שהוא סיבת החטא העצמית.

נראה כי ניתן לדמות זאת לפעולה של הרפואה אלטרנטיבית שפועלת על הממד הפיזיולוגי והנפשי בשורשם, ובכך פותרת את הבעיות הפיזיות. כך גם התשובה נוגעת באופן עמוק יותר בשורשים ובסיבות הרוחניות שגורמות לפגמים בחיים שלנו. וכשהאדם עושה את התהליך היסודי של התשובה, הוא יכול להתגבר גם על הפגמים החומריים והפיזיים שלו.

ב.2. שלבי התשובה

אל מול הראשונים שקדמו לר"ן, נראה כי בשלבי התשובה על פי הר"ן ישנם שני חידושים. הראשון הוא שהתשובה מתחילה מ"שימת העוון נגד עינו של האדם".

ולפיכך מפני שהתחלת התשובה הוא שישים אדם עונו לנגד עינו, כמו שאמר הכתוב: "וחטאתי נגדי תמיד. ואמר גם כן עד אשר יאשמו, שכל עוד שלא נגלה עונם להם לא תעלה ארוכתם (הדרוש התשיעי).

זה יסוד ושלב בתהליך התשובה שהר"ן מחזק, ואולי אף מחדש. שימת העוון נגד העיניים, ותחושת האשמה העצמית ביחס לחטא הן היסוד לתשובה. אם האדם לא מרגיש אשמה ספציפית על חטא מסוים, אז לא ייגלה לנגד עינו עונו, "וכל עוד שלא נגלה עונם להם לא תעלה ארוכתם". תחילתה של התשובה היא דווקא בהנכחה של החטא, המלווה בתחושת אשמה ספציפית של האדם. זאת לעומת רס"ג אצלו המוקד הינו ב'הליכה קדימה', המבוטאת בחרטה, כחלק מתהליך ההתקדמות, ואי החזרה אל העבר. בר"ן נראה כי היסוד הוא "שימת העוון נגד העיניים", הצפת העוון בתודעה, והתמלאות בתחושת אשמה כללית וספציפית.

כן אמר הש"י, כי בעת ההיא שירפא ישראל יתחייב שיגלה עונם, כי בזולת זה לא תעלה ארוכתם [...] כן אחר שישובו ישראל בתשובה שלימה ותעלה ארוכתם יבוקש עון ישראל ואיננו, אבל בעת קבלתם

הרפואה, יחוייב שיגלה עונם, ואי אפשר בזולת זה בשום פנים.
(הדרוש התשיעי).

הקב"ה ירפא את עם ישראל רק אחרי שיגלה לעיניהם עונם. אצל הר"ן אין תנועת תשובה כללית שלא מתייחסת אל החטא הספציפי של האדם (כמו שראינו, לדוגמא בכוזרי). אם האדם לא שם את העוון מול פניו באופן נוקב וחד, תשובתו לא תתאפשר. זהו התנאי הבסיסי להתחלת התשובה. הר"ן מדגיש לא רק את עבודת התשובה 'הממשית' בכינון ישיר מול החטא, אלא בעיקר את הצורך בתחושת האשמה עליו.

בתחילת הדברים ראינו את דברי הר"ן על כך שהתשובה היא פעולה קלה, ולכאורה הצפת האשמה והנכחת החטא שהם הינם התחלת התשובה, עושים את התשובה לעבודה לא כ"כ פשוטה? נראה כי הקושי הוא במישור הנפשי ולא בצעד מעשי מסוים שצריך להצליח במימוש שלו כמו קבלה לעתיד או וידוי.

בהמשך שלבי התשובה נאמר:

ההיקש מורה ומחייב, שעבד סכל שהמרה במלך גדול שהטיבו בתכלית הטוב, שאם יתן איש את כל הון ביתו בכופר עונו, בוז יבוזו לו, ושיהיה כוסף בתכלית הכוסף לתת כל אשר לו גם בניו ובנותיו בכפרת חטאיו, זה היה מן הראוי. והפליא עמך לעשות, והקל על זה, ובחר בתשובה, וצוה עליה, ובאר ענינה בדבר קל מאד: 1. החרטה על מה שעבר, 2. הטבת המעשה על העתיד, (כשרון המעשה להבא) 3. בקשת הרחמים מהש"י שתקובל תשובתו, ויעתר אל אלוה וירצו.

אם האדם חטא כלפי אדונו, אין סיבה שהוא יקבל חרטה על כך. זה הפלא שהקב"ה הולך עימנו לפי מידת חסדו ונותן לנו את מתנת התשובה, שהיא דבר קל מאוד לביצוע. בשלב זה הר"ן לא מזכיר את "שימת העוון" נגד העיניים, מכיוון שכאן הוא מדבר על השלבים המעשיים, לעומת תחילת דבריו, שם דיבר הר"ן על השלב היסודי שבלעדיו אי אפשר לשוב. בשלבים המעשיים הוא אומר שני דברים ממשיים: הראשון הינו חרטה על העבר, המתבטאת בתחושת אשמה עמוקה על כל חטא ספציפי. השני הינו הטבת המעשה על העתיד, שהינה קבלה לעתיד המתייחסת לתיקון חטא ספציפי.

אלו רק שני שלבים, כמותם המועטה מתחדדת לעומת הראשונים שקדמו לו שדיברו על ארבעה או חמישה שלבים הכרחיים לתשובה. אך לפי הר"ן התשובה היא קלה ופשוטה וזהו חלק מהותי מעניינה. החידוש כאן הוא כאן במיעוטם של השלבים.

לאחר שני השלבים הראשונים, מגיע השלב השלישי. שלב זה הינו חשוב, אך אין הוא תנאי לתשובה. חלק משמעותי מהתשובה הוא שהאדם יבקש את הרחמים מהבורא, מתוך הבנה שהתשובה היא חסד של הבורא על האדם. דמיון לכך ניתן לראות ב'חובת הלבבות' שהדגיש את חיזוק תודעת העבדות, והטובות שהבורא מרעיף על האדם. העיקר הוא לאו דווקא אתה והתיקון האישי שלך, אלא העניין הוא המקור של התיקון - שהוא מגיע מחסדו של הבורא על האדם. לכן חשוב שהתשובה תכונן יחס אל הבורא. בקשת הרחמים היא ממקור הרחמים, כי בשכל, בדין, לא אמור להיות לאדם תיקון. התיקון אפשרי רק בערוץ החסד. זהו שלב שמזכיר את שלב

היודי המצוי ברמב"ם במובן של עמידה לפני ה', אלא שבהקשרו של הר"ן, עמידה ופנייה זו מקבלות אופי שונה מהיודי המוכר לנו.

והבטיחנו בזה הבטחה שלמה, שאם יעשה כן יספרו העונות הקודמים לגמרי, וזה פלא עצום וחסד נשגב למאד. אוהבם נדבה רמו, כי לא היה מן הראוי שיקובל השב בדברים לבר [...] אבל הוא מצד הנדבה והוא הפלגת החסד.

החסד מתבטא גם בכך שהאדם שב רק בדברים ועוד לא במעשים, ועדיין התשובה מועילה והקב"ה מוחל לנו.

[...] כי לעולם הש"י אינו נפרע מן האדם לפי עונותיו, אבל למטה מהם מאד, וכמ"ש הכתוב. וידעת עם לבבך כי כאשר ייסר איש את בנו וגו'. שהאדם חסר מאד ונגוע מערך שלמותו, אבל הש"י הוא שמרבה ומשלים אותו, ועם כל זה כשהצדיק נותן עינו אל לבו וצופה ומסתכל במי שהמרה בו, יראה בעיניו שאי אפשר שתעלה כפרתו אלא ברחמיו של הקב"ה

כאן יש רמיזה לתחושת החיסרון הבסיסית המצויה בחובת הלכות, כשהאדם מביט על עוונותיו הוא יודע שרק בזכות רחמי הבורא - מגיעה אליו התשובה.

ב.3. וחטאתי נגדי תמיד

יסוד חשוב נוסף שהר"ן מחדש במשמעותו הוא פירושו ל- "וחטאתי נגדי תמיד".

ומזה נלמד דברים רבי התועלת גם כן, שצריך לבעל תשובה לשום חטאיו נגד עיניו תמיד, שהרי אנו רואים דוד שלא חטא על דרך האמת, אעפ"כ היה אומר: נגדי תמיד, לכן כל אדם ראוי שיתבונן בענינו בשעות ידועות, וידקדק אחרי פרטי כל מעשיו כדי שישוב אל ה' בתשובה שלמה

יש חיסרון בתשובה אם האדם לא מתבונן ומדקדק אחר כל הרשמים והנטיות שהחטאים רשמו בו, בלי זה האדם לא יכול לעשות תשובה שלמה. אמנם התשובה שלו תתקבל גם בלי הדקדוק והפשפוש (כפי שראינו לעיל שהר"ן לא מנה את השלב הזה, כאשר הוא דיבר על שלבי התשובה וקלותם), אבל תשובה כזו היא לא תשובה שלימה. "וחטאתי נגדי תמיד" זוהי עבודת המירוק האחרונה בתהליך התשובה אשר באה לשרש לעקר ולהוקיע את כל מציאות החטא מתוך נפשו של האדם. זה לא רק לזכור באופן כללי שחטאתי, אלא להתבונן בשעות ידועות, להתבונן בפרטי הנפילות שלנו כדי שנחזור בתשובה שלימה כך, לא תישאר לאדם שום שייכות אל מה שהחטא רשם בו. נקודה זו שוב מדגישה את הצורך בתשובה ספציפית ומכוונת, אשר איננה מסתפקת בתשובה כללית על העברות והחטאים. התשובה צריכה להיות בתחילתה עם אשמה, ובסופה "וחטאתי נגדי תמיד" - העמידה מול החטא באופן מדויק ומפורט הגורמת להתנתקות ממנו באופן סופי. בלי העבודה בכינון ישיר מול החטאים אי אפשר לשוב בתשובה שלימה, אי אפשר לקבל מחילה גמורה מאת הבורא. אין כאן רק זכירת העבר, אלא המשמעות היא התיקון התמידי והמירוק היסודי עד הסוף של הדברים שנפלת בהם, ורק כך תתקרב לקב"ה ותעשה את המהלך השלם של התשובה.

סיכום

נסכם את החידושים הממשיים שהר"ן הביא לתהליך התשובה:

א. ההצפה וההנכחה של החטא והעוון בתודעה.

ב. הקלות של החרטה והקבלה לעתיד. החידוש הוא בראיית השלבים הללו כקלים מאוד לעומת הרמב"ם שאצלו הקבלה לעתיד השלימה צריכה להיבחן עד שיעיד עליו יודע תעלומות שלא ישוב לזה החטא.

ג. הפניה אל הקב"ה שירחם עלינו וההבנה שהכל בחסד גמור.